

Притолок С. А.,

Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, м. Тернопіль

ДОЛАННЯ ПЕРЕШКОД ЯК НЕОБХІДНА УМОВА ДУХОВНОЇ І ФІЗИЧНОЇ ЗРІЛОСТІ ГЕРОЯ В РОМАНІ КАРЛА ЕМІЛЯ ФРАНЦОЗА “ПАЯЦІ”

У статті розглядається роман Карла Еміля Францоza “Паяц” (“Der Pajazt”), зокрема з’ясовується наявність інваріантних структурних ознак типової моделі роману виховання, а саме історії “освіти” і становлення характеру як етапів духовної і фізичної зрілості героя.

Ключові слова: роман виховання, структура жанру, самоідентифікація, становлення героя, протагоніст-екстраверт.

The given article touches upon the presence of invariant structural characteristics of a typical educational novel in the novel “Pajats” by Karl Emil Franzos. In particular, the process of overcoming difficulties as a must for spiritual and physical maturity of the main character.

Key words: educational novel, genre structure, self-identification, adolescence, self-affirmation, protagonist-extrovert.

Останній роман К. Е. Францоza “Паяц”, який він писав майже двадцять років, повністю був виданий уже після його смерті, у 1905 році. Цей твір, який вважається найкращим і найдосконалішим, сконцентрував у собі найхарактерніші риси індивідуального стилю письменника. У романі сконцентровані теми і мотиви попередніх творів, зокрема його збірки “Євреї із Барнова”. У “Паяці” спостерігаються відомі читачам із цієї збірки система персонажів та хронотоп. Події роману відбуваються на теренах Західної Галичини, де зростав письменник, і опис маленького містечка Барнова спирається на реальні факти про Чортків, де народився К. Е. Францоз.

В основі сюжету твору – історія талановитого єврейського юнака – Зендера Гляттайса, який мріє стати актором, що суперечить патріархальним нормам його оточення. Цілков усвідомлюючи небезпеку своїх вчинків, головний герой прагне здійснити свою мрію, щоразу наштовхуючись на протидію довкілля. Однак, незважаючи на це, він виявляє готовність до взаємодії з зовнішнім світом, тобто займає (за Г. Маером) позицію протагоніста-екстраверта [4, с. 510]. Зендер Гляттайс балансує між власними суб’єктивними потребами та встановленими суспільними нормами, намагаючись знайти компроміс: він залишається вірним своїй релігії, але зневажає усе, що перетворює її на сліпу фанатичну віру. Шануючи традиції своїх предків, він робить вчинки, що суперечать їм – прагне ознайомитись із надбаннями світової культури. Лінія його розвитку має

висхідний характер. Щоразу розширюючи поле свого суспільного досвіду, герой наближається до усвідомлення свого “Я”. Ідеальна мета відіграє роль життєвого орієнтира, яка веде Зендера до примирення й асиміляції із середовищем, спочатку ворожим йому, що служить каталізатором становлення героя. Процес фізичної зрілості Гляттаїса супроводжується еволюцією його особистості.

Таким чином, за жанровими ознаками роман “Паяц” К. Е. Францоza виявляє інваріантні ознаки традиційного роману виховання, що тематизує історію еволюції особистості, яка перебуває в постійному пошуку духовного ідеалу [1, с. 41]. Цей процес зображається у формі внутрішньої прогресії й спрямовується пошуком життєстверджувального зразка орієнтації. Дійсність, у якій перебуває протагоніст, вибудовується хронологічно, а сюжетна схема складається з трьох частин: дитинство і юність героя, роки навчання та мандрів, самовизначення (самоідентифікація) героя. Обов’язковим елементом цього процесу є випробування, які на своєму шляху долає центральний персонаж.

Перипетії головного героя роману Зендера Гляттаїса набувають особливого драматизму і психологічної глибини, оскільки він постійно нашоувхується на безліч перешкод. Насамперед – це консервативне оточення, яке через своє невігластво постійно чинить протидію головному героєві. Як противники Зендера виступають і його мати – Розель Курлендер, і старий равин Манасе, і маршалок Тюркішгелъб, який виявляє, врешті, найбільше толерантності стосовно хлопця. Парадоксальність ситуації полягає у тому, що всі вони впевнені: начебто діють задля щастя Зендера Гляттаїса. Кожен переконаний, що має рацію і підстави.

Розель Курлендер поклялась матері Зендера у день її смерті, що “її син не стане вуличним комедіантом” [2, с. 39]. У розпачі від того, що не може більше протистояти долі, Розель вигукує: “Що я маю їм сказати? Що? Що?” [2, с. 338]. Разом із цим у її серці прокидається материнська любов до хлопця, егоїстична за своєю суттю, і панічний страх втратити його: “... Не для цього вона з такими неймовірними зусиллями виховувала чужу дитину, аби він, як тільки зіпнеться на ноги, залишив її одну й подався у чужу безодню” [2, с. 39]. Щоб перешкодити цьому, Розель вдається до різних засобів: віддає його у “хедер”, у науку до годинникаря, намагається одружити, сподіваючись, що той забуде про своє бажання, вона навіть переслідує його після того, як він залишає її дім.

Отже, з одного боку, Француз використовує архетип матері-берегині, жертвовність якої заслуговує на захоплення і повагу, з іншого – образ слабкої, незахищеної й обмеженої жінки, яка викликає співчуття і жаль. Вона, як інші мешканці містечка, живе у світі старих забобонів і темряви зі суворою регламентацією стосунків.

Рабин Манасе, який намагається повернути Зендера “на шлях істин-

ний”, і усі інші члени громади поводяться також “правильно”, згідно із законами Талмуду та гето, що призводить до духовної ізоляції від навколишнього світу. Старий рабин твердо переконаний, що “читати і писати німецькою – це ганьба на все життя, більше того – це отрута!” [2, с. 157]. Хоча він також визнає, що для користі справи, іноді це можна вибачити, наприклад, у випадку з аптекарем або лікарем. Коли він раптом дізнається про те, що “Розелин блазень” володіє німецькою мовою, його охоплює жак: “Нещасний!... Ти можеш читати ці літери? ... Прокляття мое на тебе ... Геть ...” [2, с. 160]. Рабин навіть хоче вигнати Зендера з громади, що було найсуворішою карою, але кровотеча – симптом початку важкої хвороби, яку дістав Зендер у холодних стінах монастиря, спочатку перешкодила цьому. Пізніше Ітціг Тюркішгельб умовляє рабина вибачити Гляттайса і пом’якшити покарання. Суворість Манасе щодо “відступників” – це не простий вияв злої волі, а навпаки, – прояв “турботи” і “любові”. Він усвідомлює, що його вплив на інших обмежений: “На жаль, я маю владу лише над своєю громадою! Я захищаю їх від дурману!” [2, с. 166]. У своїх діях та вчинках він фанатично опирається на вікові традиції та звичаї, які захищає сумлінно і самовіддано. Його лякає усе нове і чуже, а тому Манасе намагається відгородити громаду від наступу цивілізації, не помічаючи, що поступово стає жалюгідною жертвою власного невігластва.

Маршалок Тюркішгельб – неординарна фігура роману. Цього персонажа зустрічаємо у збірці “Євреї із Барнова”, у повісті “Мошко із Парми”. У романі постає образ кмітливої і винахідливої людини. Він уміло і дипломатично знаходить компроміс у будь-якій критичній ситуації. Його здібності оцінили мешканці містечка: “Якби ви стали “типелматом” (дипломатом), на світі не було б воєн” [2, с. 170]. Ітціг уміло перевтілюється з одної ролі в іншу, тому він також є своєрідним “блазнем”. Його обдарування досягає вершини, коли він виступає весільним посередником. Епізоди зі сватанням сконденсували в собі всі особливості гурору і сатири єврейського народу.

З одного боку, Ітціг Тюркішгельб перебуває у таборі “противників” Зендера, з іншого, – виявляє співчуття і розуміння стосовно героя. У важкі часи саме він підтримує хлопця: знайомить із Малькою, в яку Гляттайс згодом закохується, влаштовує писарем, коли всім стає відомо, що він пише і читає німецькою. Тюркішгельба не приголомшує тяга Гляттайса до “іншої” культури, навпаки, він захищає його перед невігласами: “В чому його вина? Це ж саме роблять усі євреї у Німеччині і у наших великих містах” [2, с. 166]. Як зазначає С. Губах, “у випадку з Зендером “маршалок” стоїть на порозі між старим і новим, він постійно шукає шлях, щоб узгодити життя і закон, бодай за допомогою гри, перебільшення, комедії...” [3, с. 144]. Саме Тюркішгельб намагається переконати Розель

змиритись із Зендеровим покликанням і дати йому можливість востаннє відвідати театр. Однак його бачення світу сфокусоване на маленькому Барнові, де він не може до кінця звільнитись від упереджень, якими пронизана атмосфера містечка. Конформізм маршалка – це суто прагматична реакція на агресивність середовища, з яким він хоче мирно співіснувати, а тому – приймає його мораль і звичаї і частково займає позицію опонентів Зендера Гляттаїса.

Протидія оточення лише загартує характер Зендера, який не тільки не піддається їхньому впливу, а ще рішучіше добивається свого: “Бог хоче, щоб я досягнув своєї мети” [2, с. 216]. Його впевненість підсилюють погляди його однодумців, які виступають в ролі “каталізаторів” процесу становлення. Наприклад, отець Мар’ян, вражений талантом Гляттаїса, вигукує: “Ти справді народився, щоб стати актором!” [2, с. 260]. Зендер ні на мить не вагається, коли отримує лист від Надлера із запрошенням до Чернівців. Внутрішньо він відчуває себе повністю готовим до цього кроку і тому з легкістю позбувається атрибутів минулого. Зендер зриває із себе кафтан, збиває пейси, уподібнюється до “німця” (wird ein Deutsch) [2, с. 275]. У листі до матері він пише: “Усі кажуть, що я здатен стати актором, і моє серце підказує мені, що я для цього народився. Тому я вирушаю у далекий світ, щоб стати ним” [2, с. 275]. Француз знову наголошує на фатальній ролі покликання, яке спрямовує і корегує долю головного героя.

Символічними у романі є картини природи, які виконують функцію підсилення емоційної напруги, надають творові особливої динамічної експресивності. У досягненні своєї мети Зендер Гляттаїс змушений неодноразово змагатися з природною стихією. В цьому випадку Француз виявляє себе прихильником класичної символіки. Коли Гляттаїс зважується на свій найвідчайдушніший крок – у морозну ніч вирушає до Надлера у Чернівці, йому на заваді стає хуртовина, яка віддзеркалює бунтівний настрій героя: “Східний вітер перетворився на бурю, оббивав будинок і здіймав догори кучугури снігу” [2, с. 275]. Однак хлопець, долаючи страх і сум’яття, іде далі: “Він рішуче випростався і вступив у темряву назустріч новому життю” [2, с. 276]. Зендер мало не замерзає у дорозі, від смерті він рятується у невеличкій капличці разом із прилюдним псом, зігріваючись його теплом. Цей епізод набуває дещо містичного відтінку, оскільки дія відбувається біля могили батька Зендера, про що той навіть не здогадується. Цей трансцендентальний мотив є чи не єдиним у творчості К. Е. Францоza, не схильного до використання елементів містики. Зібратись із останніми силами головному героєві допомагає батьків молитовник. Він же рятує його від вовків, коли Зендер, згадавши, що забув дорогу для нього річ у капличці, повертається туди назад. Заметіль і мороз не зупиняють головного героя, дух батька допомагає йому протистояти стихії.

Наступним випробуванням, яке чинить природа, стала повінь – Дністер вийшов із берегів, і Зендер не може потрапити до Чернівців. Він також розуміє, що вже не може повернутись назад, бо став “відступником”. Однак і ця подія – це лише новий “урок” школи життя, який збагачує Гляттайса знаннями та досвідом.

У шинку головний герой знайомиться з членами мандрівної трупи, які відразу ж розпізнають його талант і переконують залишитися з ними і зіграти роль Шилока. І тут Зендера спантеличує реальність – життя провінційного театру: “Тут усе суцільна брехня”, – говорить актор Кон [2, с. 318]. Якщо для Гляттайса сцена – це сходинка до іншого виміру, то для акторів мандрівного театру – це спосіб заробити собі на прожиття, навіть якщо це відбувається далеким від мистецтва способом: “Це мусить бути, інакше вони [глядачі – С. П.] не прийдуть” [2, с. 319]. Паяц пізнає життя за лаштунками, яке готує йому немало розчарувань. “Ця подвійна гра удаваного і справжнього, невгамовної відвертості й надмірного лукавства якось по-особливому вразила його” [2, с. 319]. Він поступово позбувається свого “рожевого” ідеалізму, а образ служителя Мельпомени поволі заземлюється. Гляттайс стикається з меркантильністю і продажністю акторів, колишніх товаришів Надлера, ім’я якого вони пізніше безцеремонно паплюжать. Зендер виявляє надзвичайну проникливість у цій ситуації, поводить як зріла особистість, яка зробила свій вибір: він знайшов у собі сили відмежувати своє уявлення про театр від ніцості та брехні інтриганів. Навіть пройшовши через розчарування й сумніви, Зендер залишається непохитним у своєму прагненні. Він погоджується зіграти давно омріяну ним роль Шилока, але на його шляху виникає нова перешкода.

Коли мета видається для Зендера надзвичайно близькою, його розшукала Розель Курлендер. У її очах усі устремління її вихованця – це “божевілля й гріх” [2, с. 337]. Коли вона переконалась, що хлопець рішуче відмовляється повернутись із нею до Барнова, то з розпачу зізналась йому, що не є його рідною матір’ю. Це зізнання настільки глибоко зворушило Гляттайса, що він вирішує повернутись із Курлендер: “Якщо чужа людина пожертвувала мені своє життя, то вона має право вимагати за це мого” [2, с. 339]. Почуття відповідальності і вдячності виявляються для паяца вищими від його бажання. Він приносить жертву, рівноцінну його життю, – свою мрію. Цей болючий для героя момент сповнений трагізму, а емоційна напруга сягає кульмінації.

Пригнічений Гляттайс повертається додому. Такий психічний стан посилює наступ хвороби. Однак фізичні страждання Зендера не можна порівняти із його душевним боєм: “... Яким жахливим був цей біль, він здригався щоразу, коли чужа рука співчутливо доторкалася до рани, яку могла загоїти тільки смерть” [2, с. 340]. Не менше страждань завдає геро-

еві й ставлення докільля. І хоча Зендеру не розповіли, яке обурення викликала його втеча, “скільки проклять посипалось на його голову”, коли він повернувся у “німецькому вбранні”, та він здогадувався про них, і ці думки ще більше ятрили його душу: “Тільки нікого не бачити, і щоб ніхто не бачив його, у тиші померти – це усе, що він іще хотів” [2, с. 340].

Однак сила духу Зендера виявляється сильнішою від фізичних страждань. Головний герой мужньо протистоїть хворобі, яка стає нездоланою перешкодою на шляху до мети і дає про себе знати у найкритичніші моменти життя. Хвороба – це символ темних сил, що чинять опір світлу культури, яке поступово осяває його душу. Для Зендера це також відплата за його “гріхи”. Символічною є причина її виникнення, адже Зендер підхопив туберкульоз узимку в холодних мурах бібліотеки домініканського монастиря, коли порушив найбільшу заборону рабина. Перший, найбільш небезпечний, напад відбувається тоді, коли рабин проклинає Гляттайса: “... Раптом він відчув той страшний ріжучий біль, щось тепле і солоне піднімалось по горлянці і душило його; він опустився на підлогу і струмінь крові ринув із його уст” [2, с. 160]. Наступного разу захворювання дає про себе знати, коли Зендер приєднується до мандрівного театру. Останній смертельний напад уражає хлопця після відвідин театру у Львові. Хвороба відступає кожного разу, коли головний герой повертається у Барнов і вибухає з новою силою, коли герой намагається вирватись із “гето”, та минуле не “відпускає” його. Лише в день своєї смерті він звільняється від важкого полону “мороку”.

Незважаючи на жорстокі підступи долі, Зендер Гляттайс до останнього моменту сподівається здійснити свою мрію. Йому навіть удається знову завоювати прихильність громади: ризикуючи своїм життям, Зендер у загрозовій ситуації рятує життя Розелі. Сміливий вчинок належно оцінили мешканці містечка, у яких він відтоді здобув репутацію “доброї людини”: “Відтепер євреї із Барнова знову захоплювалися людиною, на чю голову нещодавно посилали найтяжчі прокльони. Він пожертвував своїм життям, щоб врятувати материне. Отже, незважаючи на своє німецьке вбрання, він знову став не людиною, а янголом” [2, с. 344]. Йому “відпускають” колишні гріхи і навіть дозволяють поїхати до Львова, щоб подивитися гру великого Богуміла Давісона у ролі Шилока. Гляттайсу влаштовують зустріч із актором. Ця подія глибоко зворушує Зендера: “Він, Зендер, паяц, був у Богуміла Давісона, і той назвав його своїм колегою. Йому здавалось, що це сон” [2, с. 354]. Окрилений цією зустріччю головний герой повертається додому і помирає. Останні рядки роману наповнені відчуттям ейфорії, яку переживає герой. “Молодим умирає той, кого люблять боги”, – завершальний лейтмотив твору. Тлумачення цієї сентенції отцем Мар’яном є останнім акордом: “Хто помирає молодим, насолодився уже найпрекраснішим, що пропонує життя – прагнен-

ням до високої мети” [2, с. 355]. Зендер йде в небуття в полоні солодкої ілюзії: “Моє життя ... таке прекрасне ... таке прекрасне” [2, с. 356].

Отже, фігура Зендера Гляттайса у романі виконує роль інтегративного центра, навколо якого відбувається локалізація конфлікту. Первинна потенційна здатність Зендера до саморозвитку стає визначальним чинником організації сюжету. При ознайомленні з “Паяцом”, читач стає свідком еволюції внутрішнього світу Зендера, його фізичного розвитку і духовного зростання. Пластичність його особистості відкриває можливість для зовнішніх сил, які, з одного боку, протидіють йому, з іншого, – стимулюють становлення героя, сприяючи тим самим його самоідентифікації та самовдосконаленню.

Література:

1. Притолюк С. А. Жанрові особливості роману виховання. – Тернопіль: Видавець Стародубець, 2004. – 48 с.
2. Franzos Karl Emil. Der Pojaz: eine Geschichte aus dem Osten. –Frankfurt am Main: Athenäum, 1988. – 373 s.
3. Hubach Sybille Galizische Träume. Die jüdische Erzählungen des Karl Emil Franzos. – Stuttgart: Hans-Dieter-Heinz Akademisher Verlag, 1986. – 216 s.
4. Mayer Gerhart. Der deutsche Bildungsroman: von der Aufklärung bis zur Gegenwart. – Stuttgart: Metzler, 1992. – 510 s.